

Дмитро Бучко

ТОПОНІМІЯ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКАТернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Геній Т. Шевченка уже не одне століття вражає цивілізований світ своєю багатогранністю, силою впливу на почуття читачів і глядачів, і цей вплив настільки великий, що його (Т. Шевченка) називає своїм письменником і художником багато народів. Причину цього феномена влучно розкрив відомий вірменський письменник Герегін Севунц: «Шевченко схожий на сонце, а сонце належить усім». Актуально та пророче і сьогодні звучать слова Т. Шевченка: «Мені однаково, чи буду Я жить в Україні чи ні..., Та не однаково мені, Як Україну злії люди Присплять лукаві, і в огні її, окраденую, збудять... Ох, не однаково мені».

Творчість Т. Шевченка багатогранна і значно складніша, ніж могло б здатися на перший погляд. У своїх глибоко філософських узагальненнях він піднявся до вершин вселюдського мислення. Геніальність Шевченка і трагізм історії України ніби переплелися в єдине ціле, і як наслідок – його творчість з моменту свого виникнення і до наших днів залишається актуальною, а ідейне спрямування думок і закликів поета ніби спеціально приурочене нащадкам.

Про поетичну та художню творчість Т. Шевченка, різні їх аспекти, мотиви, образну систему написано в десятки чи навіть у сотні раз більше, ніж сам поет зумів написати за своє коротке життя. І все ж проблема, якій ми присвячуємо цю розвідку, опрацьована на сьогодні ще недостатньо. Йдеться про вживання і роль топонімів, які використані поетом у його поетичних творах.

Узявши до рук «Кобзар» Т. Шевченка, кожен уважний читач відразу зауважить, що в ньому рясно вживаються численні географічні назви територій України і тих, що поза її межами. Виникає цілком слушне запитання: «Закономірність це чи випадковість?». Ми вважаємо, що в цьому немає жодної випадковості, бо митець повністю віддавався турботі про долю людей як окремих територій, так і України загалом, а крім цього, в творі справжнього митця нічого зайвого, тим більше випадкового, не буває.

У творах кожного митця топоніми виконують насамперед

адресну функцію, тобто локалізують місце подій, про які в них говориться. Разом з тим, як справедливо зауважує Ю. Карпенко, кожна власна назва у художньому творі не є нейтральною. Первинне номінативно-локалізаційне значення топоніма частково відсувається на другий план, а на перший виступає художньо-виражальне, емоційно-образне його значення [1, 81-82].

Спеціальне вживання топонімів для конкретизації місця подій, персоніфіковане і метафоричне їх використання для поглибленого вираження поетичної думки в українській літературі має давню традицію. Уже в «Слові о полку Ігоревім», щоб показати, наскільки масштабним був чи мав бути збір Ігоря з дружиною до походу на половців, автор називає різні міста, відстань між якими сягає сотень кілометрів: «Коні ржуть за Сулою – дзвенить слава в Києві; сурми сурмлять в Новгороді – стяги стоять в Путивлі» [3]. Назви населених пунктів, рік чи інших географічних об'єктів часто згадуються також в українських думах. Наприклад: «Взяли його, поставили На Савур-могилу: Дивись тепер, Морозенку, Та на свою Україну» («Дума про Морозенка»).

За часів Т. Шевченка ще не було чітких адміністративних визначень території України. Офіційним найменуванням самої України вважалася накинута Московією назва Малоросія, однак вона найчастіше стосувалася колишньої лівобережної Гетьманщини, тобто території тодішніх Полтавської та Чернігівської губерній. Неофіційно ж для Лівобережжя України використовувалися тоді назви Гетьманщина або Козаччина, а для Правобережжя – Шляхетчина. Остання після Андрухівської угоди (з 1667 р. і аж до 1793 р.) знову відійшла під володіння польської шляхти. Правобережна Україна теж не становила собою єдиного цілого. Так, Західна Україна у складі Австро-Угорщини іменувалася Галичиною і Лодомерією (давніше Володимерія), а територія Закарпаття не мала навіть своєї окремої назви; жителів цього регіону називали *карпатські русини* [6, 14-15]. Здається, вперше назву *Україна* вжив у поезії «Признание» сучасник і товариш Т. Шевченка Євген Гребінка (1812-1848 рр.), але в своєму історичному романі «Чайковський», що вийшов друком уже після видання «Кобзаря», автор вживає лише назву Малоросія [6, 15].

Т. Шевченко, напевно, першим з українських інтелектуалів задумався над тим, сином якого народу і держави він є, хто він – малорос, хохол, русин чи рутенець: «Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?» – запитує Кобзар у поемі «І мертвим і живим...».

Уже в першому виданні «Кобзаря» у чотирьох невеличких поезіях поета 17 разів згадується Україна, і жодного разу не вжито назви Малоросія. А в поезії «До Основ'яненка» поет благает: «Утни, батьку, щоб нехотя На весь світ почули, Що діялось в Україні, за що погибала, За що слава козацькая На всім світі стала». У «Словнику мови Шевченка» (СМШ) вказується, що назва *Україна* на означення всієї території нашої Батьківщини вживається у творах поета 262 рази [4 II, 359]. Правда, ця назва іноді має ще варіанти *Вкраїна*, *Україна*. Зрозумівши трагізм історії своєї Батьківщини, поет у вірші «Тарасова ніч» з боєм говорить: «*Україно! Україно!* Серце моє, ненько! Як згадаю твою долю, Заплаче серденько!».

Хоча у творах І. Котляревського ми не знаходимо назви *Україна*, а лише згадки про Січ, про Гетьманщину, Т. Шевченко у поезії «На вічну пам'ять Котляревському» закликає видатного свого попередника вернутися в Україну: «Праведная душе!.. Прилини до мене, хоть на одне слово, Та про *Україну* мені заспівай!».

Не завжди Кобзар вживає назву *Україна* в значенні всезагальної території проживання українського етносу – від Дінця на сході до Тиси та Сяну на заході. У поемі «Гайдамаки» термін *Україна* згадується 36 разів як у широкому значенні, так і вузькому, напр.: «Розбрілись конфедерати По Польщі, Волині, По Литві, по Молдаванах І по *Україні*»; «Задзвонили в усі дзвони По всій *Україні*; Закричали гайдамаки: «Гине шляхта, гине!». Тут *Україна* – це частина сучасної України, де було гетьманське повстання. Однак в епілозі та в інших місцях поеми ця назва стосується всієї нашої Батьківщини: «Посіяли гайдамаки в *Україні* жито, Та не вони його жали, Що мусим робити?», а далі гіркі слова: «*Україна* навіки, навіки заснула». В усіх своїх наступних творах поет вживає назву *Україна* лише в значенні широкому – як Батьківщина – безталанна, найдорожча, єдина і под. Пор.: «Світе тихий, краю милий, Моя *Україно*, За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?» [4, II, 327]. Прощаючись з волею, з *Україною*, Т. Шевченко звертається до українців: «Свою *Україну* любіть, Любіть її Во врем'я люте, В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть» [4, I, 380]. Перебуваючи на засланні, поет ще виразніше, ще гостріше, повніше відчував свою любов до України, не раз був у стані розпачу, але завжди відчував свій (і наш) обов'язок служити своїй Україні: «Погано дуже... В оцій пустелі пропадать. А ще поганше на *Україні* Дивитись, плакати – і мовчать!» [4, II, 92]. Як глибоко віруюча людина, він, щоб підкреслити свою безмежну любов до України,

вдається до гіперболізації: «Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, За неї душу погублю» [4, II, 94].

Другу позицію щодо частоти вживання займає топонім *Дніпро* (*Дніпр*, *Дніпер*), який у творах поета вживається 103 рази. Дуже часто ця назва асоціюється з Україною, а тому Дніпро і Україна називаються поруч: «Меж горами старий Дніпро... красується, любується на всю Україну» [4, I, 183]; «Невесело, сину! Дніпро на нас розсердився, Плаче Україна» [4, I, 183]. Щоб висловити своє ставлення до Дніпра як найбільшої ріки України, її символу, поет використовує цілу низку найрізноманітніших епітетів, нерідко вдається до його персоніфікації, напр.: «Ой *Дніпре* мій *Дніпре*, *широкий та дужий*, Багато ти, *батьку*, у море носив Козацької крові, ще понесеш, *друже*» [4 I, 183]; «А досі *сивий наш козак Дніпро* з лугами виграває» [4, I, 183]. Вражаючими за силою поетичності та лаконізму є порівняння Дніпра з волею і морем: «Як та *воля*, що минулась, *Дніпр* *широкий – море*» [4, I, 183]. Саме тому високі Дніпрові кручі з молодих літ стали для нього виміряним місцем для вічного спокою: «Щоб хоч би умерти на Дніпрі, Хоч на *малесенькій горі*» [4, I, 390]. Найвиразніше це своє бажання він висловлює у «Заповіті»: «Поховайте... Мене на *Вкраїні милій*, Щоб лани *широкополі*, І *Дніпро*, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий» [4, I, 313].

Гнаний і переслідуваний за життя, він таки знайшов вічний спокій на місці, яке сам собі вибрав. Любов і шана як українців усього світу, так і людей різних національностей завжди торують стежину до його могили, щоб поклонитися великому правдолюбцю і гуманісту. Більшість великих письменників інших народів похована або в родових маєтках (Д. Байрон, О. Пушкін, Ю. Лермонтов, Л. Толстой), або в місцях їх народження чи проживання [6, 29]. Бездомний за життя, Т. Шевченко обрав собі місце для вічного спочинку там, де за життя лише мріяв бути: «над *Дніпром широким... Поставлю хаточку, садочок кругом хати насаджу*» («А поки те...»).

Третім за частотою вживання у творах Кобзаря є топонім *Київ*, що згадується понад 100 разів. Постає він як символ столиці безталанної (не визнаної) України, «як невмируще серце України», символ самої України, історичне ядро козацтва, арена багатьох історичних подій, що вирішували долю всієї України, у різних його творах: «Варнак», «Княжна», «Наймичка», «Сліпий», «Чернець» та ін. Київ завжди згадується як найважливіший життєвий центр,

стародавня столиця України, а також як релігійний центр, куди постійно йдуть, рідко їдуть на прощу віруючі, щоб там, перед образами монастиря в Межигір'ї, випросити собі прощення за гріхи свої та своїх ближніх: «У Києві великому Всіх святих благала; У Межигорського Спаса Тричі причащалась» [4, I, 400]; «У Київ їдила, молилась, Аж у Почаєві була» [4, II, 140].

Київ не тільки столиця України, не лише релігійний, а й культурний та освітній центр: «...добрі люде Прибрали, в Київ одвели У інститут» [4 I, 305]. Київ у Т. Шевченка – це також символ волі: «У Києві на Подолі Братерська наша воля Без холопа і без пана...» [4 II, 378].

Крім названих найчастіше вживаних у поезіях Т. Шевченка топонімів, використовується ще чимало географічних назв, але уже значно рідше. Найчастіше поет називає ті поселення, які пов'язані з Коліївщиною, центром якої була Київщина. Понад 44 населених пункти Київської губернії згадуються у поезії Кобзаря, а загальне число топонімів, зафіксованих у творах Т. Шевченка, сягає понад 160. Такої кількості назв поселень ми не знаходимо в жодного з класиків української літератури.

Найчастіше згадуваним серед міст Київщини, крім Києва, є Чигирин – перша козацька столиця гетьманської України (33 рази), а ще Фастів – місто Семена Палія, інші полкові міста: Черкаси, Канів, Корсунь, Умань та ін. [6, 31-35]. Місто Чигирин поет згадує з глибокою пошаною: «У славному-преславному Місті в Чигирині Задзвонили в усі дзвони... Превелебную громаду Докупи скликали» [4, II, 147] (у неділю на вибори гетьмана). В іншому творі поет згадує Чигирин з великим жалем до самого міста і закріпаченої України: «Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали, Встали, подивились на той Чигирин, Що ви будували, де ви панували. Заплакали б тяжко, бо ви не впізнали б Козацької слави убогих руїн...» [4, I, 131]. А в поезії «Чигирине, Чигирине» він з докором говорить про усобників другої половини XVII ст., які спричинили руїну України: «Чигирине, Чигирине, Мій друже єдиний, Прослав еси степи, ліси І всю Україну» [4, II, 408]. У цій же поезії він з прихованою надією на кращу долю звертається до Чигирина: «Спи, Чигирине, нехай гинуть У ворога діти. Спи, гетьмане, поки встане Правда на сім світі» [4, II, 408]. Поет персоніфікує назву Чигирин, називаючи його гетьманом.

Другим після Чигирина найчастіше згадуваним містом Київщини була Вільшана (понад 30 разів), звідки походили головні

герої поеми «Гайдамаки» – Ярема та Оксана. Саме з Вільшани до Лебедина, у Лебединський жіночий монастир відправляє Ярема свою наречену. «Ярема... Взнявши торбу, Потяг у *Вільшану*»; «Я сирота з *Вільшаної*, Сирота, бабусю». До часто згадуваних у поезії Т. Шевченка слід зарахувати й місто Умань (18 разів) – як місце апогею кривавої драми: «Як та хмара, гайдамаки *Умань* обступили Опівночі; до схід сонця *Умань* затопили». І карали: «страшно, страшно *Умань* запалала».

З неприхованою гіркотою згадує поет і Суботів, Суботове (9 разів) – колишню оселю Богдана Хмельницького: «Як сніг три пташечки летіли через *Суботове*» [4, II, 179]; «А ляхи з своїм Чарнецьким, З поганим Степаном, Запалили церкву божу І кості Богдана Й Тимошеві в *Суботові* Гарненько спалили» [4, II, 325].

По 9 разів згадуються у творах Т. Шевченка ще два міста – Канів та Полтава. Перше з них, літописне місто (1149 р.) [2, 225], згадується, зокрема, в поемі «Іржавець»: «Мене мати ще сповиту На руках носила, Як їхала Катерина В *Канів* по Дніпрові». Полтава згадується у зв'язку з невдалим виступом гетьмана І. Мазепи проти Петра І і нелюдським, звірячим знищенням російськими головорізами Батурина: «Одна тільки й осталася в Батурині хага І в тій хаті поставили Царя ночувати, Як вертався із-під *Полтави*» [4 I, 17].

У поезії Т. Шевченка згадуються не тільки міста України: Берестечко, Бахчисарай, Бориспіль, Бровари, Глухів, Козлів (тепер Євпаторія), Одеса, Очаків, Переяславль, Прилуки, Путивль, Ромни, Тясмин, Фастів, а й звичайні села: Будища, Вишгород, Воронівка, В'юнища, Керелівка, Монастирище, Трахтемирів, окремі місцевості та частини міст: Дзвонкова Криниця, Поділ, Холодний Яр, Чорний шлях. Крім Дніпра, згадуються ще інші відомі в Україні ріки: Дністер, Дон, Дунай, Гнилий Тікич, Іква, Рось, Сена, Тясмин, Альта, Трубайло та ін.

І хоча кожен з ужитих у творах Т. Шевченка топонімів виконує насамперед свою первісну – адресну, локалізаційну функцію, однак абсолютна більшість з них виражає й інші конотації. Передусім вони є символами України, Батьківщини (Дніпро, Київ, Січ), волі (Київ, Січ, Хортиця), народної звияги (Жовті Води, Корсунь, Зборів), трагедії (Берестечко, Умань) та ін. У творах Т. Шевченка згадується понад 210 топонімів, з них 200 пов'язані з територією України, загалом – понад тисячі уживань топонімів.

Із своїх 47 років життя Т. Шевченко прожив в Україні як вільна людина, як визнаний поет і художник близько п'яти років. Він

менше бачив теренів України, ніж писав про них. Усе життя він постійно думав, мріяв, уболівав душею і серцем про Україну: «Дніпро, Україну згадаєм», – писав він в останній своїй поезії («А поки те, та се...»).

У творах різних періодів своєї творчості він зберігає спомини, враження, зримі образи милої Вітчизни, що «стали однією з найхарактерніших рис його творчості... Це вони дали його душі таку відпорність, рятували його від духовної смерті» [6, 120]. Вживані поетом топоніми завжди локалізували історичні, побутові та інші події. Найчисельніше представлені в його творчості назви населених пунктів Київщини, Полтавщини і Чернігівщини. Це ті території (міста і села), де він сам побував ще в дитинстві або пізніше був в експедиціях за дорученням археографічної комісії. У цінній праці М. Ткаченка «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка» [5] названо понад 90 населених пунктів, які відвідав письменник у 1840-х роках і в 1859 р. на Полтавщині, Київщині, Чернігівщині, Волині, частково Катеринославщині та Херсонщині. М. Ткаченко застерігає щодо власних можливих неточностей. У його маленьких схемах не названі села Боровиків Хутір, Вербівка, Воронівка, що згадуються в поемі «Гайдамаки» і які він знав ще з дитинства. Т. Шевченко найчастіше згадує ті місцевості України, які або бачив сам, або чув про них від рідних чи знайомих щось певне, або ж знав про них з літератури і фольклору [66, 120-121].

Окрему групу становлять хороніми – назви країв, областей: Україна, Бесарабія, Волинь, Дон, Крим, Кубань або Чорноморія, а ще Поділля, Гетьманщина (або Козаччина), Шляхетчина (два останні хороніми, як уже було відзначено вище, вживалися тоді на означення Лівобережжя і Правобережжя України). Важливо, що численне вживання назви *Україна* замість офіційної назви *Малоросія*, було відвертим викликом поета проти тодішнього російського самодержавства, виявом непідкупного патріотизму.

Усе сказане вище закономірно спричинює виникнення питання: «Чому так багато і так часто вживав топоніми Т. Шевченко?». Відповіддю на це питання, здається, можуть бути такі фактори:

1. Безмежна любов поета до України протягом усього його свідомого життя («Я так її, я так люблю...»).

2. Довготривале перебування Т. Шевченка поза рідною Україною, в чужому краю, серед чужих людей, зокрема на засланні, у непридатних для нормального життя умовах, нелюдське, з погляду високого інтелігента, художника, виключно вразливої

людини, ставлення до нього – щоденна муштра і заборона писати та малювати, – усе це постійно спонукало його згадувати про квітучу, природно багату, милу серцю і душі Вітчизну й матеріалізувалося у назвах конкретних місцевостей.

3. Згадка про Україну, конкретну місцевість була тією ниткою, яка в'язала його з рідним краєм.

Ми не стверджуємо, що часте вживання топонімів України відіграло вирішальну роль у творчості Т. Шевченка, але воно, без сумніву, надавало його творам конкретності, дохідливості та переконливості. Власна назва у художньому творі завжди, крім свого прямого значення – називання особи чи географічного об'єкта, виражає ще ряд інших значень.

Література

1. Карпенко Ю. Походження назви Україна – загальної і власної // Ономастика та етимологія: Збірник наукових праць на честь 65-річчя І.М. Желєзняк. – К., 1997. – С. 81-89.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Слово про Ігорів похід/ Переклад на українську мову М. Рильського. – К.: Дніпро, 1977.
4. Словник мови Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1-2.
5. Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 327 с.
6. Фененко М.В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. – К.: Рад. школа, 1965. – 128 с.
7. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1986.

